

จิตรกรรมไตรภูมิ สมัยรัชกาลที่ 9

Traibhum Painting in King Rama IX Period

สนั่น รัตนะ

Sanan Rattana

บทคัดย่อ

ภาพจิตรกรรมไตรภูมิสมัยรัชกาลที่ 9 เขียนขึ้นเพื่อเป็นภาพประกอบหนังสือไตรภูมิอภินิหาร ฉบับรัชกาลที่ 9 เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554 โดยมีศิลปินไทยที่มีชีวิตอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 9 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นผู้เขียน มีขนาดกว้าง 3.50 เมตร ยาว 22.35 เมตร ด้วยเทคนิคสีอะครีลิคบนผ้าใบ

แนวคิดในการสร้าง ลักษณะของภาพเป็นภาพจิตรกรรมเคลื่อนที่ได้ ซึ่งเรียกว่า ภาพพระบฏ ในรูปแบบจิตรกรรมไทยแบบประเพณีและจิตรกรรมไทยร่วมสมัย การจัดวางองค์ประกอบของภาพมีการปรับขยายพื้นที่ออกในทางกว้าง วางตำแหน่งของภาพที่มีความสำคัญเท่ากันให้อยู่ในระนาบเดียวกัน โครงเรื่องของภาพเป็นการเล่าเรื่องไตรภูมิที่กล่าวถึง อรูปภูมิ รูปภูมิ กามภูมิ ตามแบบแผนดั้งเดิม ส่วนที่เปลี่ยนแปลง คือ การใช้ฉากหลังสภาพบ้านเรือน เหตุการณ์สำคัญ สภาพวิถีชีวิตสังคมและผู้คนอยู่ในยุครัชกาลที่ 9 ส่วนด้านเนื้อหายังคงยึดหลักแนวคิดเดิม คือ มุ่งสอนให้คนทำดี เกรงกลัวต่อบาป ละอายต่อการทำชั่ว

คำสำคัญ : จิตรกรรมไตรภูมิ ภาพพระบฏ สมัยรัชกาลที่ 9

Abstract

Traibhum (Three Worlds) painting in King Rama IX period was painted to be the illustration in Traibhumikatha book, King Rama IX version, to celebrate His Majesty the King's 72th Birthday Anniversary on the 5th of December, 2011. It was painted by the artists in the reign of King Rama IX of Rattanakosin Kingdom. It is 3.50 meters wide and 22.35

meters long with acrylic technique on canvas. The concept and the characteristic of the painting is a moveable painting. It is called Phapprabot in Thai traditional and contemporary painting style. The arrangement of the painting composition was adjusted, expanded, and the equivalent important paintings were arranged on the same level. The painting's plot is about Traibhum : Arupabhum (Formless Planes), Rupabhum (Form Planes), and Kamabhum (Sensuous Planes) in traditional style. The changed part is the background which covers the state of housing, important events, ways of life and society, and people in the reign of King Rama IX. The content maintains the former concept that aims to teach people to do good deeds, be afraid of sins, and be ashamed to do bad deeds.

Keywords : Traibhum (Three worlds) painting, Phapprabot, King Rama IX period

ลักษณะทั่วไปของภาพจิตรกรรมไตรภูมิของไทยในอดีต นิยมเขียนบนสมุดข่อยหรือสมุดไทยที่มีขนาดใหญ่พิเศษ ทำขึ้นเพื่อการเขียนภาพจิตรกรรมไตรภูมิโดยเฉพาะ มักมีขนาดกว้าง 20 – 30 เซนติเมตร ยาว 50 - 66 เซนติเมตร ส่วนความหนาของสมุดแต่ละเล่มขึ้นอยู่กับเนื้อหาสาระที่นำมาเขียน ซึ่งจะมีความแตกต่างกันไป แต่ก็ยังมีการใช้สมุดไทยหรือสมุดข่อย ขนาดธรรมดาทั่วไปที่มีความกว้าง 12 -13 เซนติเมตร ยาว 39 – 42 เซนติเมตร มาเขียนภาพเล่าเรื่องไตรภูมิด้วยเช่นกัน ส่วนรายละเอียดของเรื่องราวในสมุดภาพไตรภูมิแต่ละเล่มมักคล้าย ๆ กัน โดยเริ่มที่ **หน้าดิน** ประกอบด้วย ภาพมหานคร นิพพาน ภาพอริยบุคคล 8 จำพวก ภาพอรุณภูมิ ภาพรูปภูมิ ภาพสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ภาพเขาพระสุเมรุที่ล้อมรอบด้วยภูเขาทั้ง 7 ที่เรียกว่า “สัตตบริภัณฑ์” มหาสมุทรทั้ง 4 ทวีป ทั้ง 4 ชุมชนต่าง ๆ ภาพเปรต อสุรกาย และ**เรื่องพุทธประวัติ** ซึ่งจะกล่าวถึงมากหรือน้อยนั้น ขึ้นอยู่กับหน้าสมุดที่เหลืออยู่ ในส่วนของ **หน้าปลาย** จะเป็นภาพแผนที่โบราณ เมืองชายฝั่งทะเลตามความเข้าใจของผู้คนสมัยนั้น ภาพบ้านเมืองในสมัยพุทธกาล สถานที่สำคัญทางพุทธศาสนา ป่าหิมพานต์ ภาพชาดกเรื่องต่าง ๆ โดยเฉพาะชาดกสำคัญ เช่น ทศชาติชาดก เป็นต้น

ภาพจิตรกรรมไตรภูมิ สมัยรัชกาลที่ 9 ที่กล่าวถึงนี้เป็นการสร้างสรรค์ภาพขึ้นใหม่ตามโครงการจัดพิมพ์หนังสือไตรภูมิภา ฉบับรัชกาลที่ 9 เพื่อเป็นภาพประกอบหนังสือไตรภูมิภา ฉบับรัชกาลที่ 9 เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554 โดยเชิญศิลปินชั้นนำของประเทศและนักวิชาการผู้มีประสบการณ์ มีความรู้ เชี่ยวชาญในเรื่องไตรภูมิ มาร่วมกันดำเนินงาน สร้างสรรค์ภาพจิตรกรรมไตรภูมิในลักษณะศิลปะ ซึ่งเรียกว่า “จิตรกรรมไตรภูมิสมัยรัชกาลที่ 9” โดยอาศัยแนวทางรูปแบบภาพจิตรกรรมที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงงานนำเป็นแบบอย่างไว้แนวทางหนึ่งและอาศัยแนวรูปแบบภาพจิตรกรรมภาพประกอบพระราชนิพนธ์ เรื่อง “พระมหาชนก” ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 และจิตรกรรมฝาผนัง “พระพุทธรัดตนสถาน” ตามแนวพระราชดำริในพระบรมมหาราชวังเป็นแบบอย่างอีกทางหนึ่งด้วย

การดำเนินงานสร้างสรรค์ภาพจิตรกรรมเป็นลักษณะภาพพระบฏ คำว่า “พระบฏ” มีรากศัพท์มาจากภาษาบาลีว่า “ปฏ” (ปะ - ตะ) หมายถึง ผืนผ้าหรือผ้าทอ ดังนั้น คำว่าจิตรกรรมภาพพระบฏ คือ จิตรกรรมที่เขียนขึ้นบนผืนผ้า จัดอยู่ในจิตรกรรมไทยประเภทจิตรกรรมเคลื่อนที่ได้ มักนำออกมาใช้งานในโอกาสสำคัญ ๆ เป็นครั้งคราวแล้วม้วนเก็บได้ เรื่องราวที่นิยมเขียนเป็นภาพพระบฏ โดยส่วนใหญ่มักเกี่ยวกับภาพพระพุทธเจ้า พุทธประวัติ ชาดก หรือพระมาลัย แต่ภาพพระบฏจิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 9 นี้ เขียนเรื่อง “ไตรภูมิ”

ภาพพระบฏของไทยในอดีตพบเห็นได้ในโอกาสสำคัญ ๆ ของยุคสมัยต่าง ๆ ตามศาสนสถาน ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา คติในการสร้างภาพพระบฏอาจได้รับรูปแบบความคิดมาจากประเทศอินเดียที่มีการทำธงผ้าเพื่อประดับศาสนสถาน หลักฐานภาพพระบฏที่เก่าที่สุดของไทย คือ ภาพพระบฏที่ขุดค้นพบในพระเจดีย์วัดดอกเงิน อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ ใช้วิธีระบายสีเรียบแบนแล้วตัดเส้นเป็นภาพพระพุทธรูป ผิวนพระวรกายปิดทองคำเปลว รูปแบบของภาพจิตรกรรมเป็นศิลปะแบบล้านนา มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 22 - 23 ม้วนกลมพับใส่หม้อดินบรรจุอยู่ในกรุพระเจดีย์ เมื่อคลี่ภาพออกมาวัดขนาดได้ความกว้าง 1.80 เมตร ยาว 3.40 เมตร ในอดีตได้รับการยอมรับว่าเป็นจิตรกรรมภาพพระบฏที่มีขนาดใหญ่ที่สุดของไทย แต่เมื่อมีการเขียนภาพจิตรกรรมไตรภูมิ สมัยรัชกาลที่ 9 ขึ้นทำให้ผลงานจิตรกรรมไตรภูมิชิ้นนี้มีขนาดใหญ่ที่สุดของภาพพระบฏไทยในปัจจุบัน

ภาพจิตรกรรมไตรภูมิ สมัยรัชกาลที่ 9 ที่เขียนบนผืนผ้าใบขนาด กว้าง 3.50 เมตร ยาว 22.35 เมตร เทคนิคสีอะครีลิค เล่าเรื่องไตรภูมิตั้งแต่ชั้นอรุณภูมิ 4 ชั้น รูปภูมิ 16 ชั้น จนถึงกามภูมิ 11 ชั้น และในส่วนท้ายของภาพแสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิที่ถ่ายทอดผ่านพระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ในด้านแนวคิดในการสร้างภาพ ศิลปินประสมค์สร้างภาพที่มีความแตกต่างจากภาพของไตรภูมิเดิมที่มีเป็นภาพจิตรกรรมไทยแบบประเพณี ซึ่งมีลักษณะของการจัดวางองค์ประกอบภาพที่ใกล้เคียงกัน สืบทอดต่อมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยกรุงธนบุรี อาจมีความแตกต่างด้วยเส้นและสีที่เป็นเอกลักษณ์ของยุคสมัยเท่านั้น ดังนั้น การสร้างภาพไตรภูมิฉบับนี้จึงใช้วิธีการเขียนภาพซึ่งมีรูปแบบของแต่ละยุคสมัยที่เป็นเอกลักษณ์มาจัดวางรวมกันเป็นเอกภาพ ดังนี้

จิตรกรรมในส่วนที่เป็นชั้นอรุณภูมิ เขียนภาพลักษณะจิตรกรรมไทยแบบประเพณี สมัยอยุธยา สมัยธนบุรี ถึงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ตัวภาพพระยายสิริยวบยาวยาวแล้วตัดเส้นอยู่บนพื้นหลังบรรยากาศสีชมพูอ่อน แล้วค่อย ๆ เพิ่มเป็นชมพูอมแดง และแดงเข้มขึ้นให้ความรู้สึกสว่างสดใสน่ารื่นรมย์

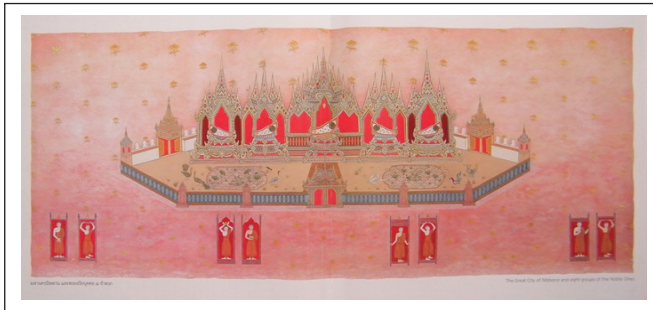
จิตรกรรมในส่วนที่เป็นชั้นรูปภูมิ เขียนภาพลักษณะจิตรกรรมไทยตามแนวทางของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ลักษณะตัวภาพเน้นกล้ำเนื้อ การระบายสีตัวภาพมีแสงเงา และมีการตัดเส้นรอบนอกตัวภาพใช้เส้นมีน้ำหนักอ่อนแก่

จิตรกรรมในส่วนที่เป็นชั้นนรกภูมิ เขียนภาพลักษณะแนวอุดมคติ เน้นความจริงแบบไทยที่ศิลปินสร้างสรรค์อย่างอิสระ

ในส่วนที่แสดงวิถีชีวิตและเหตุการณ์ปัจจุบัน เขียนภาพลักษณะจิตรกรรมไทยร่วมสมัยในรัชกาลที่ 9 เน้นความเหมือนจริงตามธรรมชาติ เพื่อสะท้อนภาพชีวิตจริงและสังคมร่วมสมัยปัจจุบัน วิธีการจัดวางตัวภาพเล่าเรื่องยังคงรักษาแบบแผนจิตรกรรมไทยแบบประเพณีเพื่อให้ปรากฏเป็นหลักฐานของยุคสมัยที่สร้างสรรค์ภาพจิตรกรรมสืบไป

วิธีการวางองค์ประกอบของภาพโดยรวม ยังคงใช้แนวคิดตามขนบนิยมที่เป็นแบบอย่างของการเขียนภาพจิตรกรรมไตรภูมิในสมัยต่าง ๆ ที่ผ่านมาโดยเริ่มต้นจากส่วนสูงที่สุดตามคติไตรภูมิ ลงมาถึงส่วนที่ต่ำสุดในไตรภูมิ จากมหานครนิพพานมีปราสาท 7 ชั้น มีแท่นที่นอนปญฺจุรณฺ์ลาดปูห้องที่นอน มีประทีปตามสว่างทุกเมื่อ มีสระโบกขรณี เต็มสมบุรณ์ด้วยน้ำอันเย็น มีดอกบัวบาน มีหมู่แมลงผึ้ง แมลงภู่ มีหมู่วิคต เช่น นกยูง นกกระเรียน นกจากพรากร ราชหงส์แดง ราชหงส์ขาว และเลื่อนถัดลงมาทางตอนล่าง ในส่วนของภาพอริยบุคคล 8 จำพวก ได้แก่ พระโสดาปัตติมรรค พระโสดาปัตติผล พระสทิกาคามีมรรค พระสทิกาคามีผล พระอนาคามีมรรค พระอนาคามีผล พระอรหัตตมรรค

และพระอรหันต์ตผล จัดวางองค์ประกอบของภาพในแนวเสมอกันทั้ง 8 รูป ซึ่งจะมีความแตกต่างจากภาพจิตรกรรมไตรภูมิในยุคก่อน ๆ ที่วางองค์ประกอบจัดภาพเป็น 2 ชั้น เนื่องจากมีพื้นที่เขียนภาพจำกัด ในส่วนที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ใช้รูปแบบของจิตรกรรมไทยแบบประเพณีสมัยอยุธยาเป็นแนวทางการสร้างสรรค์

ภาพที่ 1 มหานครนิพพาน และพระอริยบุคคล 8 จำพวก

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิเก่า ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 72 - 73)

ถัดได้อัษฎาภาสที่อยู่เหนืออรุปรพรม 4 ชั้น คือ อากาสนัญญาตนพรหม วิญญานัญญาตนพรหม อากิณัญญาตนพรหม และเนวสัญญานาสัญญาตนพรหม รวมถึงอรุปรพรมชั้นจตุตถฌานพรหม 7 ชั้น มีภาพทูลเจดีย์ ซึ่งเป็นเจดีย์ประดิษฐานผ้าขาวที่พระโพธิสัตว์ทรงก่อนออกผนวช สุทิสสิพรหม สุทิสสาพรหม อตปปาพรหม อวิหาพรหม อสัณญีพรหม เวทปผลาพรหม จัดวางองค์ประกอบของภาพในระดับที่เสมอกันใกล้เคียงกันในแต่ละชั้น ใช้รูปแบบของจิตรกรรมไทยแบบประเพณีจากภาพจิตรกรรมไตรภูมิสมัยธนบุรีเป็นแนวทางการสร้างสรรค์

ภาพที่ 2 พระอริยบุคคล 8 จำพวก อชดากาต อรุปรพรม 4 ชั้น และอรุปรพรมชั้นจตุตถฌานภูมิ 7 ชั้น

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิเก่า ฉบับรัชกาลที่ 9 (254 : 80 - 81)

ถัดลงมาตั้งแต่ชั้นรูปพรหม ประกอบด้วย ชั้นตติยฌานภูมิ 3 ชั้น ทุตติยฌานภูมิ 3 ชั้น และปฐมฌานภูมิ 3 ชั้น ซึ่งเป็นส่วนที่แสดงระดับสูงสุดที่ลม น้ำ และไฟละลายล้างถึงและเลื่อนต่ำลงมาตอนล่างจะใช้รูปแบบจิตรกรรมไทยตามแนวทางของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงสร้างแบบอย่างจิตรกรรมไทยไว้ ประกอบด้วย สวรรค์ชั้นที่ 6 ปรมิตวสวัตตีสวรรค์ มีพญาวสวัตตีเทวราชเป็นใหญ่ฝ่ายเทพยดา และพญาวสวัตตีมาราธิราชเป็นใหญ่ในฝ่ายมาร สวรรค์ชั้นที่ 5 ชั้นนิมมานนรดี สวรรค์ชั้นที่ 4 ชั้นดุสิตเป็นที่สถิตของพระศรีมหามายาเทพบุตรและพระศรีอารียเทพบุตร สวรรค์ชั้นที่ 3 ชั้นยามา สวรรค์ชั้นที่ 2 ชั้นดาวดึงส์ หรือไตรตรึงษ์ มีสมเด็จพระอมรินทราบาราช (พระอินทร์) เป็นใหญ่สถิต ณ ไภยวันต์ปราสาท หรือเวชยันตปราสาท ข้างไอยราพต พระจุฬามณีเจดีย์ ธรรมภาคศาลาและต้นปาริชาติ ในบริเวณสวรรค์ชั้นนี้ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงลงฝีพระหัตถ์ไว้ในบางส่วนของต้นปาริชาติ เมื่อวันที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2555 และส่วนพระพักตร์ของพระอินทร์ที่ทรงลงฝีพระหัตถ์เบิกพระเนตร และเป็นที่สิ้นสุดของการเขียนภาพตามโครงการ

ภาพที่ 3 รูปพรหมชั้นตติยฌานภูมิ 3 ชั้น ทุตติยฌานภูมิ 3 ชั้น และปฐมฌานภูมิ 3 ชั้น
แสดงระดับสูงสุดที่ ไฟ น้ำ และลมทำลายล้างถึง

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภาพ ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 85)

ภาพที่ 4 ฉกามาพจรภูมิ สวรรค์ของเทวดา 6 ชั้น : สวรรค์ชั้นที่ 3 - 6

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิกลา ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 108 - 109)

ภาพที่ 5 สวรรค์ชั้นที่ 2 ดาวดึงส์สวรรค์ (ไตรตรึงษ์) มีสมเด็จพระอมรินทราบหาราช (พระอินทร์) เป็นใหญ่ สถิต ณ ไภยชนดปราสาท และวงโคจรดวงดาวทั้งหลาย

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิกลา ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 116 - 117)

ถัดลงมาเป็นสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ซึ่งเป็นที่ประทับของท้าวจตุโลกบาล ทั้ง 4 ทิศ ได้แก่ ท้าวกุเวร หรือท้าวไพศรพมหาราช เป็นใหญ่แก่ยักษ์ทั้งหลาย อยู่ประจำทิศอุดร ท้าวธตรฐราช เป็นใหญ่แก่คนธรรพ์ทั้งหลาย อยู่ประจำทิศบูรพา ท้าววิรูปักษราช เป็นใหญ่แก่นาคทั้งหลาย อยู่ประจำทิศประจิม ท้าววิรุฬหาราช เป็นใหญ่แก่กุ่มภัณฑ์ทั้งหลาย อยู่ประจำทิศทักษิณและในส่วนพื้นที่ว่างทางซ้ายและขวา จะเขียนภาพพระอาทิตย์ พระจันทร์ และดวงดาวทั้งหลาย เพื่อแสดงวิถีการโคจรของดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงดาวที่มีอิทธิพลทำให้เกิดกลางวัน กลางคืน และฤดูกาลต่าง ๆ ถัดลงมา

เป็นภาพแสดงวิมานบนยอดเขาสัตบริภัณฑ์ที่มียอดเขาพระสุเมรุ เป็นประธาน ล้อมรอบด้วยเขาต่าง ๆ 7 ชั้น ประกอบด้วย เขายุคนธร เขาอินทรี เขากรวีก เขาสุทัศน์ เขาเนมินทร เขาวินันตก เขาอัสดก และมีวิมานฉิมพลีพิภพแห่งพญาครุฑในป่าฉิมพลี หรือป่าต้นจั่วที่เชิงเขาพระสุเมรุ ในส่วนของเทคนิควิธีการเขียนเขาสัตตบริภัณฑ์ พื้นดิน ภูเขา และลำธาร ตั้งแต่ส่วนนี้ลงไปจะใช้เทคนิคการเขียนภาพจิตรกรรมแบบประเพณีของยุโรปโบราณ ซึ่งศิลปินไทยเคยเรียนรู้เทคนิควิธีการสร้างพื้นผิวจากศิลปินชาวเยอรมันผู้มีชื่อเสียง นายวูฟกัง มาเรีย โอเฮาเซอร์ (WOLFGANG MARIA OHLHUSER) แล้วนำมาประยุกต์ใช้กับภาพจิตรกรรมไทยแบบประเพณีได้เป็นอย่างดี ส่วนเบื้องล่างของภูเขาพระสุเมรุแสดงให้เห็นเป็นมหาสมุทรทั้ง 4 และทวีปทั้ง 4 ด้วยสัญลักษณ์ รูปทรง สีที่แตกต่างกัน ประกอบด้วย ทิศเหนือปิตุสครมีอุตรกาโรทวีป สัญลักษณ์เป็นรูปสี่เหลี่ยมในพื้นที่สี่เหลี่ยมตั้งทอง ทิศตะวันออกชีรสาครมีบุพพิเทหทวีป สัญลักษณ์เป็นรูปวงกลมในพื้นที่สีขาวดั่งเงินยวง ทิศตะวันตกภคโลกมีอมรโคยานทวีป สัญลักษณ์รูปพระจันทร์ครึ่งซีกในพื้นที่สีแดงเรื่อ ๆ ดังแก้วผลึก และทิศใต้นิลสาครมีชมพูทวีปสัญลักษณ์เป็นรูปไข่หรือดุมเกวียนในพื้นที่สีเขียวคราม ได้มหาสมุทรทั้ง 4 เป็นพิภพแห่งนาคร และอสูร จุดเด่นสำคัญของพื้นที่ส่วนนี้ เน้นที่ภาพปลาอานนท์ ซึ่งคนไทยทั่วไปเชื่อกันว่าเป็นปลาที่หนุนจักรวาล เขียนขึ้นตามขนบนิยมของการเขียนภาพจิตรกรรมไตรภูมิทุกสมัย ทุกฉบับ ได้ปลาอานนท์ลงไปจะเป็นภาพมหานรกใหญ่ทั้ง 8 ชุม ที่มีองค์ประกอบด้วยสีที่มีบรรยากาศเข้มขรึมสีน้ำตาลดำ ดูแล้วให้ความรู้สึกน่ากลัว มีรูปเปรตในขุมนรกต่าง ๆ แสดงภาพตามเนื้อเรื่อง

ภาพที่ 6 เขาพระสุเมรุ สวรรค์ชั้นจตุรหาราชิกา และเขาสัตตบริภัณฑ์

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภคโลก ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 138 - 139)

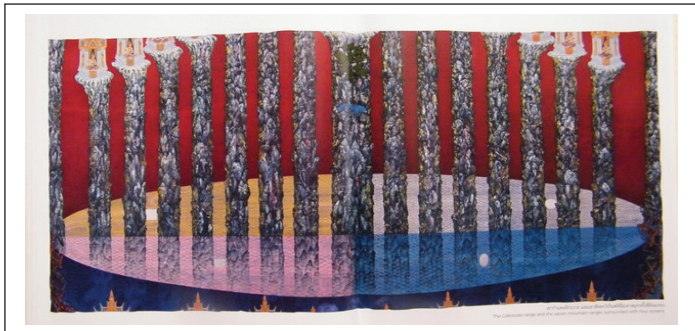
ภาพที่ 7 สวรรค์ชั้นที่ 1 จาตุมหาราชิกา

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภาค ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 140 - 141)

ภาพที่ 8 เขายุนธร เขาสินธรา เขารวิกา เขาสุทัสนะ เขานิมนธรา เขานันทกะ
เขาสักกีน

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภาค ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 148 - 149)

ภาพที่ 9 เขากำแพงจักรวาล และเขาสัตตบริภัณฑ์ที่มีมหาสมุทรทั้งสี่ล้อมรอบ

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภาค ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 150 - 151)

ภาพที่ 10 ได้เข้าพระสุเมรุมีพิภพแห่งนาค พิภพแห่งอสูรและเขตรัฏฐซึ่งรองรับ
เข้าพระสุเมรุ มีปลาอานนท์หนุนรองอยู่เบื้องใต้

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภคณา ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 158 - 159)

ภาพที่ 11 ยมโลกอยู่ใต้ชมพูทวีปกึ่งกลางเป็นเมือง
พระยายมราช

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภคณา
ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 181)

การวางองค์ประกอบของภาพขุนนรก
ใหญ่ทั้ง 8 ขุม อยู่ในรัศมีรูปวงกลมวงใหญ่
ในวงแหวนไฟ และมีขุนนรกบ่าวรายรอบ
ส่วนตรงกลางของวงกลมจะเป็นภาพเมือง
ของพญายมราช ซึ่งเป็นผู้ปกครองเมืองนรก
ทั้งหลาย ได้เส้นรอบวงของขุนนรกทั้ง 8
จะเป็นโลกันตนรก และภาพเปรต อสุรกาย
หมู่ต่าง ๆ ในพื้นที่ส่วนนี้จะเขียนภาพด้วย
วิธีการที่แสดงเรื่องราวแบบอุดมคติเหนือ
ความจริง ด้วยสีเข้มทึบมืดแล้วให้ความรู้สึก
หดหู่ น่าสะพรึงกลัว เพื่อเป็นสัญลักษณ์
แสดงถึงผลแห่งการกระทำชั่ว เมื่อตายไป
จะตกอยู่ในขุนนรกต่าง ๆ ตามที่พญา
ยมโลกจะพิพากษา

ในส่วนพื้นที่ถัดลงมาเป็นภาพที่แสดงเรื่องราวบรรยากาศของชมพูทวีป ที่มีอด
เขาหิมาลัยเป็นศูนย์กลางแสดงบรรยากาศเหมือนจริงของยอดเขาหิมาลัยในประเทศ
อินเดีย และเน้นความสำคัญส่วนที่เป็นสระอโนดาต ซึ่งเป็นสระสำคัญในป่าหิมพานต์
ตามความในสมุดภาพไตรภูมิ สมัยอยุธยาบรรยายไว้ว่าเป็นสระขนาดใหญ่ น้ำใสสะอาด
ปราศจากมลทิน รอบขอบสระรูปกลม มีท่อน้ำอยู่ 4 ท่อ 4 ทิศ ท่อน้ำ ทิศตะวันออก เป็นที่
พระปัจเจกโพธิ์ลงอาบ ท่อน้ำทางทิศเหนือ เป็นที่สำหรับดาบสฤาษี นักสิทธิ์ วิชยาร

ลงอาบ และทำน้ำทางทิศใต้ เป็นที่สำหรับเทวดาผู้ขายลงอาบ ที่สำคัญในภาพเขียน มีรูปหัวสัตว์ 4 ชนิด เป็นช่องทางน้ำไหลออกจากปากไปในทิศทั้งสี่ ดังนี้

ทิศตะวันออก ไหลออกจากปากราชสีห์ เป็นน้ำสีขาว ไหลเวียนขวารอบสระ โอนดาต 3 รอบ แล้วไหลออกไปเข้าป่าหิมพานต์ ผ่านแดนราชสีห์ 4 หมู่ แล้วไหลลงสู่ มหาสมุทร ราชสีห์ 4 หมู่ ได้แก่

1. บัณฑุสีห์ เป็นราชสีห์ตัวสีเหลือง กินเนื้อเป็นอาหาร มีถิ่นอาศัยอยู่ในป่าไม้ชีวิต
2. ตรีสีหะ หรือ ตินสีห์ เป็นราชสีห์สีหม่นดั่งปีกนกเขา กินหญ้าเป็นอาหาร มีถิ่นอาศัยอยู่ในป่าไม้ม่วง
3. กาฬสีห์ เป็นราชสีห์ตัวสีดำ กินหญ้าเป็นอาหาร ถิ่นอาศัยอยู่ในป่าไม้ขนุน
4. ไกรสรสีห์ เป็นราชสีห์ตัวสีขาวดั่งสีสังข์ ปากและเท้าสีแดงดั่งสีน้ำครั่ง กินเนื้อเป็นอาหาร อาศัยอยู่ในป่าไม้ไทร

ทิศตะวันตก น้ำไหลออกจากปากม้า เป็นสีเขียว ไหลเวียนขวารอบสระ โอนดาต 3 รอบ แล้วไหลผ่านไปในแดนม้า มีม้า พลาหกตระกูล และสินธพตระกูล เป็นสำคัญ

ทิศเหนือ น้ำไหลออกจากปากโค เป็นน้ำสีเหลือง ไหลเวียนขวารอบสระ โอนดาต 3 รอบ แล้วไหลผ่านไปในแดนโค มีโคอุสุภราช เป็นสำคัญ

ทิศใต้ น้ำไหลออกจากปากพญาคชัตถันต์ (ช้าง) เป็นน้ำสีหม่น ไหลเวียนขวารอบสระ โอนดาต 3 รอบ แล้วไหลผ่านแดนช้างตระกูลต่าง ๆ ผ่านภูเขาคินพุงขึ้นเบื้องบน แล้วตกลงมาผ่านภูเขาคินพุง แล้วแยกออกเป็นแม่น้ำ 5 สาย เรียกว่า ปัญจมหานที คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมนา แม่น้ำอิรวดี แม่น้ำมทิว และแม่น้ำสรภู ไหลผ่านลงมาในเมืองมนุษย์แล้วลงสู่มหาสมุทร (กองแก้ว วีระประจักษ์, 2541 : 113)

ภาพที่ 12 สระโอนดาต

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภาค ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 206 - 207)

ภาพที่ 13 ต้นนารีผล (มักกะลีผล) ท่ามกลางหมู่สัตว์หิมพานต์อื่น ๆ

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภรา ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 220 - 221)

แต่ในผลงานจิตรกรรมไตรภูมิชิ้นนี้ วางตำแหน่งของภาพสลับกัน คือ วางภาพหัวพญานาคทันทันต์ (ช้าง) ซึ่งประจำทิศใต้อยู่ทิศเหนือแทนปากโคซึ่งประจำทางทิศเหนือมาอยู่ในตำแหน่งประจำทิศใต้แทน มีบรรยากาศรายรอบแหล่งกำเนิดแม่น้ำสำคัญทั้ง 5 จะเป็นภาพเหล่าสรรพสัตว์ในป่าหิมพานต์ ช้างตระกูลต่าง ๆ เช่น ช้างอุโบสถตระกูลมีสีกายขาว ช้างเหมาตระกูลกายสีทอง และช้างปิงคตระกูลกายสีน้ำตาลแดง ม้าตระกูลต่าง ๆ เช่น พญาม้าวลาหก ตระกูลกายสีขาวปลอด ม้าสินธพตระกูลกายสีเหลืองทอง ราชสีห์ทั้ง 4 ตระกูล หมู่กนิกร กิณรี หมู่นกอรหัน สัตว์น้ำหิมพานต์ เช่น นาค คมัจฉา ภาพต้นนารีผล หรือมักกะลีผล ที่ออกผลเป็นสตรี เป็นที่หมายปองของเหล่าฤาษี นักสิทธิ์ วิทยากรที่เข้ามาแย่งชิงนารีผล และรวมถึงภาพสัตว์หิมพานต์ตามจินตนาการหลากหลายชนิด

ถัดลงอีกตอนหนึ่ง เขียนภาพบรรยากาศของชมพูทวีปที่แสดงสัตตมหาสถาน สังเวชนียสถาน และพระบรมธาตุเจดีย์ ในดินแดนพุทธภูมิประเทศอินเดียและในประเทศไทย สัตตมหาสถานปรากฏในภาพ ได้แก่ โพธิบัลลังก์ หรือรัตนบัลลังก์ สถานที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้และเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 1 อนิมิสเจดีย์ สถานที่เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 2 รัตนจงกรมเจดีย์ สถานที่การเสด็จพุทธดำเนินจงกรมเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 3 รัตนฆรเจดีย์ สถานที่เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 4 อชปาลนิโครธ (ต้นไทร) สถานที่เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 5 มุจลินทร์ (ต้นจิก) สถานที่เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 6 แสดงเป็นภาพพญานาคชื่อ มุจลินทร์ เลื้อยวงรอบพระพุทธรองค์ แล้วแผ่พังพานเหนือพระเศียรเพื่อป้องกันลมและฝนมิให้ตกต้องพระวรกาย และราชายตนะ (ต้นเกด) สถานที่เสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 7

ภาพที่ 14 ชมพูทวีป แสดงสัตตมหาสถาน สังเวชนียสถาน และพระบรมธาตุเจดีย์
สำคัญในแดน พุทธภูมิและประเทศไทย

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภคา ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 226 - 227)

แดนพุทธภูมิ ในประเทศอินเดีย ที่ปรากฏในภาพ ได้แก่ หลักศิลาจารึกของ
พระเจ้าอโศกมหาราชที่อุทยานลุมพินี สถานที่ประสูติของเจ้าชายสิทธัตถะ พุทธคยา
สถานที่พระพุทธรูปเจ้าตรัสรู้ สถูปที่สารนาถสถานที่พระพุทธรูปองค์ทรงแสดงปฐมเทศนา
เสาหินของพระเจ้าอโศกมหาราช สัญลักษณ์แห่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ปรีนิพพาน
สถูปสัญลักษณ์แห่งการดับขันธปรินิพพาน

ภาพที่ 15 พระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้างเอก เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์
ณ ท้องสนามหลวง พระราชพิธี พระราชทานเพลิงเมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2551

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิภคา ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 238)

ส่วนสถานที่ในประเทศไทยศิลปินได้ยก
เอาพระบรมธาตุเจดีย์สถานสำคัญเก่าแก่ที่มี
พุทธศาสนิกชนเลื่อมใส ศรัทธา ทั่วทุกภูมิภาค
เขียนแสดงเป็นสัญลักษณ์ ได้แก่ พระธาตุพนม
พระธาตุดอยตุง พระบรมธาตุไชยา พระปฐม
เจดีย์ พระบรมบรรพต (ภูเขาทอง) และ
พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช

คัดลอกอีกช่วงหนึ่ง เป็นภาพที่แสดงถึงการใช้สัญลักษณ์เรื่องไตรภูมิที่ยังคงอยู่ในวิถีชีวิตของคนไทยสมัยปัจจุบัน โดยเขียนภาพแสดงเหตุการณ์บรรยากาศของงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้าง้านเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ท้องสนามหลวงในวันพระราชพิธีพระราชทานเพลิง เมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2551 แสดงสัญลักษณ์พระราชพิธีสงฆ์เสด็จสมมุติเทพกลับคืนสู่สรวงสวรรค์ ที่ยังคงมีการสืบทอดปฏิบัติต่อกันมาตามโบราณราชประเพณีของสังคมไทย

ภาพที่ 16 ท่าช้างวังหลวง

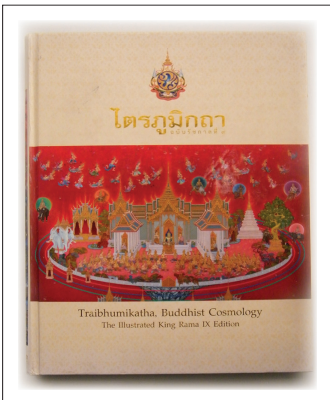
ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิกลา ฉบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 248 - 249)

ตอนล่างสุดของภาพ เป็นการเขียนภาพแสดงวิถีชีวิตของสังคมไทยในยุคปัจจุบัน โดยเลือกเอาบรรยากาศของบริเวณท่าช้างวังหลวง ซึ่งเป็นสถานที่ที่ศิลปินผู้ออกแบบและช่างเขียนผูกพัน พบเห็นบรรยากาศเหล่านั้นอยู่เป็นนิมิต ภาพอาคาร ภาพบุคคล หรือวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ที่ปรากฏในภาพล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่อ้างอิงได้ เช่น บุคคลที่ปรากฏในภาพมีตัวตนจริง รถทุกคันที่ปรากฏป้ายทะเบียนเป็นตัวเลขจริง กิจกรรมของผู้คนมีจริง แต่เหตุการณ์ในแต่ละตำแหน่งของภาพเป็นเหตุการณ์ในทุกบรรยากาศของเวลาทั้งเช้าสาย บ่าย ค่ำ ส่วนการจัดวางองค์ประกอบของภาพเป็นแบบไทย ไม่มีทิศทางของแสงและเงาตกกระทบที่ถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่แสดงระยะใกล้ไกลด้วยขนาดของวัตถุตามหลักทัศนียวิทยา วิธีการเขียนภาพเน้นการเขียนเหมือนจริงแบบจิตรกรรมร่วมสมัยแบบตะวันตก เป็นการสะท้อนชีวิตมุมหนึ่งของสังคมไทยในยุคสมัยรัชกาลที่ 9 บันทึกไว้ในภาพจิตรกรรมชิ้นนี้

ภาพที่ 17 (ซ้าย) ภาพจริงโดยรวม
(ขวา) แบบร่าง

ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิ
ฉะบับรัชกาลที่ 9 (2554 : 70)

ภาพที่ 18 หนังสือไตรภูมิฉะบับ รัชกาลที่ 9
ที่มา : ภาพประกอบจากจิตรกรรมไตรภูมิ
ฉะบับรัชกาลที่ 9 (2554 : ปก)

การถ่ายทอดผลงานจิตรกรรมไตรภูมิ สมัยรัชกาลที่ 9 ที่เป็นพุทธธรรม โดยใช้วรรณกรรมเรื่องไตรภูมิฉะบับ อันเป็นพื้นฐานของคติความเชื่อเรื่องภูมิจักรวาล ตลอดจนความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด บาปบุญคุณโทษตามปรัชญาในพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นพื้นฐานของศิลปะและวัฒนธรรมไทยหลากหลายสาขา ตั้งแต่ระดับพื้นบ้านถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังเห็นได้จากการที่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงเห็นความสำคัญและให้การส่งเสริมสนับสนุนการสร้างสรรคงานด้านศิลปกรรมทุกสาขา เพราะสิ่งเหล่านี้จะส่งผลต่อการสร้างความเจริญรุ่งเรืองให้กับชาติบ้านเมือง ซึ่งการเขียนภาพจิตรกรรมไตรภูมิสมัยรัชกาลที่ 9 ในหนังสือสมุดภาพไตรภูมินี้ เป็นภาพที่เกิดจากการสรุปเนื้อหาสาระในเรื่องไตรภูมิแต่ละตอน โดยมีศิลปินที่มีชีวิตอยู่ในยุคนั้นเขียนภาพให้เห็นจริงตามจินตนาการของผู้เขียน จึงนับเป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรมของชาติที่สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาของบรรพชนในการถ่ายทอดความรู้ ความเข้าใจจากเรื่องไตรภูมิมาเป็นภาพจิตรกรรมไทยแบบประเพณีและแบบร่วมสมัยที่มีความงดงามทั้งในเชิงศิลปะและมีความหมายในทางปรัชญา ศาสนา ทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติในยุคสมัยที่สร้างจิตรกรรมลงในสมุดภาพแต่ละเล่มได้เป็นอย่างดี นับเป็นหลักฐานสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวิวัฒนาการทางศิลปะที่ควรค่าแก่การศึกษานุกรักษ์ สืบสานให้ยั่งยืนสืบต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2527). พระบฏและสมุดภาพไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.
- _____. (2530). สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.
- _____. (2542). สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 3. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- _____. (2543). สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- _____. (2547). สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- _____. (2552). สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- กระทรวงวัฒนธรรม. (2551). ไตรภูมิ. กรุงเทพฯ : ไอเดีย สแควร์.
- _____. (2555). ไตรภูมิภควคฉบับรัชกาลที่ 9. กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (2541, 6 พฤศจิกายน - ธันวาคม). สระอโนดาต. ศิลปากร. 49 (6), 113.
- สุรัชย์ จงจิตงาม. (2548). แนวคิดเรื่องความเป็นจริงในงานจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์. ปรินญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา. เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุรศักดิ์ เจริญวงศ์. (ม.ป.ป.). อธิบายไตรภูมิ. กรุงเทพฯ : ม.ป.พ. อัดสำเนา.